

Een noodzakelijke omweg

Frits de Lange

Betekent goed zijn voor anderen noodzakelijkerwijs de destructie van je zelf? Is het niet mogelijk goed te zijn voor jezelf zonder dit op kosten van anderen te laten gaan, en omgekeerd?

Ethicus Frits de Lange meent dat we dan in ieder geval anders over ons 'zelf' moeten gaan denken. Over optellen, aftrekken, delen en vermenigvuldigen.

'Het is mijn ervaring dat diegenen die hun medemensen de grootste onaangenaamheden berokkenen, er heilig van overtuigd zijn dat zij voor anderen leven. Wie grote zaken dient, moordt het meest. Als ik zeg dat ik voor anderen leef, zal ik vroeg of laat teleurstellen. Als ik zeg dat ik voor mezelf leef, bestaat de kans dat ik mijn medemensen op een gegeven moment op aangename wijze verras.'

Aldus György Konrád in zijn roman *Tuinfeest*, waar de twee thema's die hem intens bezig houden, revolutie en erotiek, er zijn voor anderen en er zijn voor jezelf, ten gunste van de laatste wordt besloten. Wie zichzelf vergeet door zich ondergeschikt te maken aan grote zaken als de 'klassenloze maatschappij' of de 'glorie van de natie', zo is zijn persoonlijke Hongaarse ervaring, wordt vroeg of laat een gevaar voor anderen. Je kunt maar beter goed zijn voor jezelf, wie weet pikt een ander er dan nog wel een graantje van mee.

Twee levens

Konrad schept zo'n tegenstelling tussen goed zijn voor jezelf en goed zijn voor anderen, dat het lijkt alsof er gekozen moet worden. Bij hem valt de keuze in alle eerlijkheid uit voor het eerste, maar bij anderen, die vinden dat er niets beters en mooiers is dan hun leven in dienst te stellen van anderen, vinden we hetzelfde of-of dilemma terug: of goed zijn voor jezelf of voor anderen, beide tegelijk gaat niet. Veel pleidooien voor christelijke zelfopoffering en naastenliefde onderschrijven het alternatief, al zullen ze daarbij precies de andere keuze maken dan Konrád. Do-rothee Sölle (*Fantasia en gehoorzaamheid*) en, bij ons, J. Klapwijk (*Christelijk lijden en sadomasochisme*) hebben laten zien hoeveel ziekelijke lust om zichzelf te vernederen en pijn te doen zich in de geschiedenis van de christelijke moraal heeft kunnen nestelen. Sindsdien denken ook veel christenen dat, wie niet ook een beetje zichzelf weet te verchristenen, al gauw een sadomasochist is. Ze hebben zich door het verhaal van Bertold Brecht's grootmoeder laten overtuigen: de 72-jarige vrouw die haar hele leven lang in de schaduw van haar man had gestaan en zich had opgeofferd voor haar gezin met vijf kinderen, gaat de twee jaar leven die haar nog rest doen wat ze nog nooit heeft gedaan: van het leven genieten. Ze drinkt een glaasje wijn bij elke maaltijd, bezoekt regelmatig het restaurant en de bioscoop, kleedt zich elegant en maakt plezierreisjes, terwijl ze daarentegen sociale 'verplichtingen' slechts mondjesmaat komt, ondanks de afkeurende blikken en schuddende hoofden in haar omgeving. Zo 'amuseert' zij zich kostelijk tot aan haar laatste adem. Zij doet hetzelfde wat de inmiddels overleden hoogbejaarde schrijfster Josepha Mendels bleef doen als ze tot in de puntjes gekleed en opgemaakt beneden in het trappenhuis van haar Parijse appartement kwam, om uit te gaan: zich niets aantrekken van de dame-

tjes met pantoffels en krulspelden die haar daar verwijtend toevoegden: "Vous voulez plaire encore, Madame?" Brecht neemt het voor zijn grootmoeder op en maakt de balans op van haar leven: 'ze leefde twee levens, het eerste duurde meer dan zestig jaar, het tweede slechts twee jaar. Ze heeft volop geleefd in de lange jaren van knechtschap en de korte jaren van vrijheid. Ze heeft het brood des levens tot op de laatste kruimel verteerd.' Maar hoe sympathiek men ook die balans beoordeelt, opnieuw is er sprake van een dilemma, waarbij blijkbaar het zelf en de ander, de vrijheid en het knechtschap niet tegelijkertijd konden worden verworven. Waarom tweeënveertig jaar slavernij en twee jaar vrij? Waarom niet vierenzeventig jaar een 'vrijheid-in-gebondenheid'? Kan het óf-óf misschien ook een én-én zijn? Is het niet mogelijk goed te zijn voor jezelf zonder dit op kosten van anderen te laten gaan, en omgekeerd?

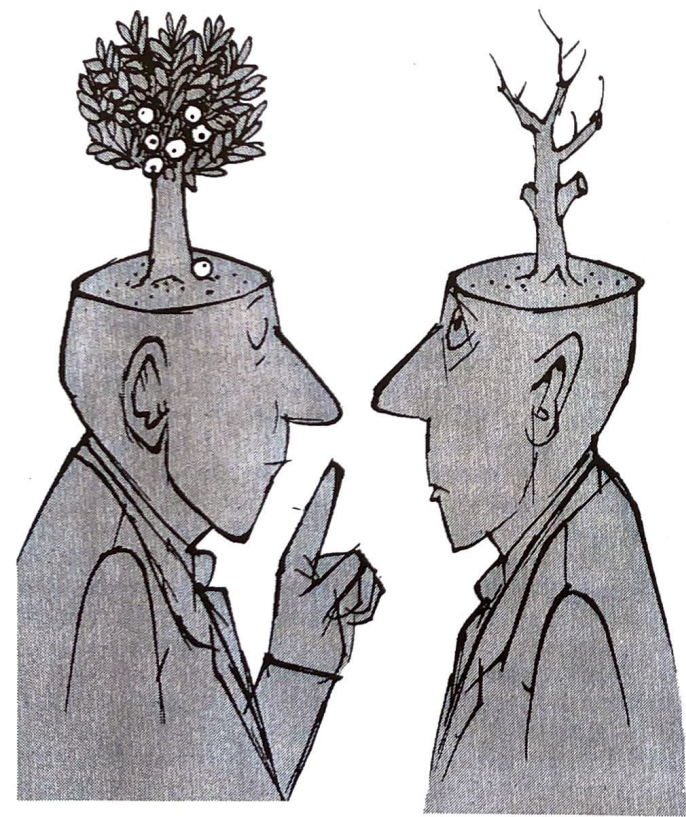
Optellen en aftrekken

Misschien wel. Maar dan zullen we wel anders over ons 'zelf' en dat van anderen moeten gaan denken. We zullen af moeten van de opvatting als zou het 'zelf' een soort ding zijn, een substantie die kleiner en groter kan worden, kan verschrompelen en uitzetten, al naar gelang de morele keuzen die we maken en de mogelijkheden die het leven ons biedt. We zullen af moeten van de illusie dat we zelf over ons zelf zouden kunnen beschikken, alsof het ons bezit zou zijn. Milan Kundera illustreert aan twee romanpersonages in zijn boek *Onsterfelijkheid twee*, op het oog heel verschillende opvattingen over persoonlijke identiteit, die echter allebei het 'ik' als een bezitsding beschouwen. 'Er zijn twee methoden om de originaliteit van het ik te cultiveren: de methode van het optellen en die van het aftrekken. Agnes trekt alles wat van buiten komt en geleend is van haar ik af om de pure essentie te benaderen (met het risico dat aan het slot van elke aftrekking een nul loert). Laura's methode is precies het tegenovergestelde: om haar ik steeds zichtbaarder, grijpbaarder en voller te maken telt ze er steeds nieuwe attributen bij op waarmee ze zich probeert te identificeren (met het risico dat de essentie van haar ik bezwijkt onder de bijgetelde attributen).' Zowel de methode van het aftrekken als die van het optellen voeren ten slotte in het ongeluk. Wie alles wat van anderen/anders is aftrekt en zo de zuivere kern van zichzelf denkt te kunnen overhouden, verschrompelt uiteindelijk tot een mathematisch punt, dat, net als in de meetkunde, geen ruimte meer inneemt: het zelf mag er eigenlijk niet meer zijn. Agnes uit Kundera's roman pleegt tenslotte ook zelfmoord. Maar we kunnen ook aan Simone Weil denken en haar opvatting dat haar zelf een sta in de weg vormde voor de liefde van God tot het universum. De opperste daad van vrije zelfbestemming bestond er voor haar in om het 'zelf' terug te trekken, zichzelf te 'ontscheppen' ('décréation'). Wie goed wil zijn voor al het andere, moet zich daarvoor ontdoen van zijn eigen ik. Simone Weil leefde ook volgens haar filosofie: ze vond voedsel voor het lichaam hetzelfde als een suikerklonkje voor een ezel: je moet het te vriend houden door het af en toe eens te verwennen, anders weigert het dienst. Zij trok zoveel van zichzelf af, dat er tenslotte nul overbleef. Zij stierf in 1943, mede door ondervoeding en zelfverwaarlozing. Betekent goed zijn voor anderen noodzakelijkerwijs de destructie van je zelf? De andere methode om een 'zelf' te cultiveren, die van het optellen, lijkt al even desastreus. Zij bestaat in het vergroten van het ik, door allerlei dingen tot attribuut van de eigen identiteit te maken. Dit kunnen materiële bezittingen

zijn, maar ook symbolische werkelijkheden. Kundera schrijft: 'De methode van het optellen is heel charmant, zolang je een kat, een hond, varkensrollade, liefde voor de zee of voor een koude douche bij je ik optelt. Minder idyllisch wordt het wanneer je besluit er ook de liefde voor het communisme, voor het vaderland, voor Mussolini, voor de katholieke kerk of voor het atheïsme, voor het fascisme of voor het antifascisme bij op te tellen.' Zijn boodschap onderstreept die van Konrád uit het begin van dit artikel: zich inzetten voor een Grote Zaak is vaak niets anders dan een soort hyperinflatie van een ik dat anderen tot verlengstuk maakt van zichzelf omdat het zich door hen bedreigd voelt. Wie op deze manier zijn zelf wil cultiveren heeft een heleboel anderen nodig, als een wolk getuigen van zijn eigen bestaan. Maar hij staat hen niet meer toe ook werkelijk anderen te zijn.

Likken van wonden

Hoe goed te zijn voor je zelf, zonder dat dit op kosten gaat van anderen? Hoe goed te zijn voor anderen, zonder dat het vernietigend is voor je zelf? Is dat ooit mogelijk? Misschien is er voor het cultiveren van je identiteit behalve de methode van optrekken en aftrekken nog een derde mogelijk: die van delen en vermenigvuldigen. Een opvatting van

Illustratie Stauber

'goed zijn voor je zelf' die zich niet afgrenst van anderen, maar waarbij zij een noodzakelijke omweg vormen, zonder welke niemand ooit werkelijk goed voor zichzelf kan zijn. Een visie waarin ik niets ben zonder anderen en waarbij hun lot tegelijk een verlies of een verrijking is voor mijn zelf. De beste formulering van deze visie is nog steeds het bijbelse dubbelgebod: 'Gij zult uw naaste liefhebben als u zelf' (Leviticus 19:18). Jezus maakt het tot het grote gebod (Mattheüs 22: 39). Hier ontmoeten we een ethiek die beide, zowel het zelf als de ander, tot hun trekken laat komen, zonder dat de één daarbij als concurrent van de ander optreedt. Integendeel, ze impliceren elkaar, zodat wat goed is voor de ander ook goed is voor mij en omgekeerd. Het valt op dat 'goed zijn' hier de gestalte heeft van lief-

hebben, en liefhebben de vorm van een gebod. Liefde moet je blijkbaar leren. Veel aandacht voor anderen komt voort uit verborgen agressie, aan veel aandacht voor het zelf ligt frustratie ten grondslag. In onze therapeutische cultuur, waarin de vertroeteling van lichaam en ziel tot een bloeiende business is gemaakt, is de aandacht voor ons zelf vaak niets anders dan het likken van de wonden die we in het verkeer met anderen hebben opgelopen. We denken in de sauna en op de divan goed te zijn voor onszelf, maar in feite zijn we bezig met het 'onrecht' wat anderen ons hebben aangedaan en waarop we bij hen geen verhaal meer kunnen of durven te halen. Achter de kreet 'jezelf verwerken' schuilt veelal het sociaal onvermogen van mensen die zich van van alles en nog wat slachtoffer, maar nergens verantwoordelijk voor voelen. 'Zelfliefde' kan in zelfhaat wortelen. Liefhebben is een kunst, die je moet leren; ook de liefde tot jezelf (E. Fromm).

Gegijzelde

Het dubbelgebod kun je op verschillende manieren uitlegen. (Ze werden door Johan Goud in *God als raadsel* op een rij gezet.) De meest gangbare is om het gebod te lezen als: heb je naaste lief, zoals je jezelf liefhebt. Dan is het gebod in feite niets meer dan een versie van de gulden regel, die stelt dat je met de ander (niet) moet doen, zoals je wilt dat er met jou (niet) gedaan wordt. Dan draait het in het gebod om de bewustwording van de wederkerigheid die er in de relatie tussen mijzelf en de ander bestaat. Het probleem van deze uitleg is dat zij min of meer al veronderstelt wat er het gebod gebiedt: dat je de ander kunt liefhebben, omdat je je jezelf al liefhebt. Dit laatste is, zo zagen we, nog maar net de vraag. Een tweede lezing is die van E. Levinas: 'Heb je naaste lief, want die liefde dat ben je zelf.' Hier gaat het zelf volledig op in de van zichzelf weg wijzende liefde; daarin vindt het, paradoxaal genoeg, zichzelf. Ik ben hier in feite niets anders dan de verhouding die ik inneem tot het beroep dat de ander op mij doet. Hier is elke wederkerigheid zoek en telt alleen de asymmetrie. Goed zijn voor jezelf, is goed zijn voor de ander. Het bezwaarlijke van deze radicale, veeleisende lezing van het gebod is dat het zelf hier geheel een gegijzelde van de ander wordt. Maar er is toch meer dan alleen die ander; ik ben er zelf toch ook nog? Een derde lezing heeft daarom mijn voorkeur. 'Heb je naaste lief, want hij is als je zelf'. Heb hem lief, want hij heeft net zo'n zelf als jij hebt. Hier overheerst de lotsverbondenheid met de ander. Hij is net zoveel vreemde voor mij, als ik dat ben voor mij zelf. Ik sta in een zelfde soort (kwetsbare) verhouding tot hem en haar, als ik in een verhouding sta tot mijzelf. Mijn zelf is in zekere zin ook een ander voor mij. En zo is de ander ook een ander zelf, een alter ego voor mij. Deze uitleg, die door Paul Ricoeur wordt uitgewerkt, veronderstelt dat wij niet samen vallen met onszelf, maar met ons zelf een verhouding hebben 'als met een ander'. Daarin zijn we onszelf net zo vreemd en nabij als we dat ten opzichte van anderen zijn. De ethiek komt daarom niet eerst ter sprake als anderen een beroep op ons doen, maar zij is van meet af aan aanwezig in de manier waarop wij met onszelf omgaan. Goed zijn voor ons zelf, betekent dan: je zelf waarderen, alsof het een ander betrof. Het betekent: je zelf vertrouwen, maar ook: je zelf oordelen; veel van jezelf eisen, maar je zelf ook rust gunnen. Wie dat alles niet kan; wie zichzelf alleen maar haat en kleineert, opjaagt en overschat; wie niet tegenover zichzelf kan staan als tegenover een ander, die zal ook nooit iets voor een ander kunnen betekenen. Het grote gebod van de naastenliefde neemt zo in één adem de eis tot zelfrespect met zich mee.

□